

Термин дефинициясы және дефинитивтілік принциптің ерекшелігі

Досмаилова Айгүл Нүркешқызы

*А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі
институты Терминология бөлімінің
ғылыми қызметкері, ф.ғ.к*

Термин және терминологиялық жүйесіз бірде-бір ғылымның, техникалық, кәсіби, өндірістік саланың дамуы мүмкін емес. Терминдер белгілі бір ғылым концепциясымен байланысты, онда ғылыми зерттеулер мен олардың теориясы көрініс табады. Білімнің жаңа саласында нақты термин табылғанша сипаттамалы дефиниция қолданылады. Ғылым саласының қарқынды дамуының нәтижесінде терминдер ғылыми мәтіндерде, бұқаралық ақпараттық құралдарда көрініс таба бастайды. Терминдер ғылыми нақтылығын жоғалтқанда, қолданылу аясы кеңейіп, бейтерминденуі процесінен өтеді, яғни концептуалдылығын, жүйелілігін, бір мағыналылығын жоғалтады да термин ұғымы жалпыланып, бұрынғы термин күнделікті қолданылатын сөзге айналады. Сөйтіп, мұндай сөздер жалпы лексикалық бірлікке айналады. Терминологтар терминнің мынадай белгілерін көрсетеді:

- терминнің бірмағыналылығы;
- термин мағынасының дәлдігі;
- терминнің қысқалығы немесе ықшамдылығы;
- терминнің тілдегі сөзжасам заңдылықтарына сәйкес келуі;
- терминнің аталымдық қасиеті;
- стильдік жағынан бейтараптығы және экспрессияның жоқтығы;
- терминнің жүйелілігі.

Терминнің тілдік табиғатын қарастырып, оған жан-жақты сипаттама беруде ғалымдар оның лингвистикалық белгілерін ерекше атап көрсетеді. Терминнің тілдік бірлік ретіндегі ерекшелігі, оның лексикалық бірлік қызметінде де айқындалады. Терминнің аталымдық қасиеті ұғым атауының қызметін білдіреді. Ұғым білімнің белгілі саласына жататындықтан, термин де белгілі бір саланың элементі болып табылады және осы шеңберде ғана қолданылады. Термин көркем шығармаларда стилистикалық мақсат үшін қолданылғанда, негізгі қасиетін жоғалтып, бейтерминденеді. Т.Л. Канделакидің айтуы бойынша, «Терминнің аталымдық сипаты, атап айтқанда зат есім немесе олардың негізінде құралған сөз тіркестері терминдердің арнаулы тілдік бірліктер ретінде қарастырылуына байланысты» [1, 15 б.].

Терминнің мағынасының шектеулігі мен айқындығын көрсететін ерекшеліктерінің бірі – мағына дәлдігі. Ол туралы Т.Л. Канделаки былай дейді: "Термин – нақты ұғымды білдіріп арнаулы сала аясындағы ұғымды белгілейтін сөз немесе сөз тіркесі" [2. 46 б.]. Әдетте арнаулы ұғымның дефиниция арқылы белгіленетін нақты шекаралары болады. Дефиниция терминнің қажетті элементі болумен қатар терминнің анықтамасы болып табылады, өйткені ол тілдің сөздік құрамындағы терминологиялық лексикасын ерекшелейді. Л.А. Капаназе [3], Т.Л.Канделаки [2] т.б. ғалымдар терминнің мағынасын белгілеу үшін дефиниция құру қажет екенін атап көрсетеді. Дефиницияда белгіленетін ұғым оны өзіне ұқсас ұғымдар тобына енгізе отырып, қызметін айқындайды. Дефиниция терминнің терминологиялық жүйесінің шеңберіндегі мәнмәтіннен тәуелсіз болады және бірмағыналық ерекшеліктері ескеріледі. Академик Ө. Айтбайұлы термин дәлдігін қамтамасыз ететін үш түрлі факторды атап көрсетеді: «1) термин білдіруге тиісті ұғым белгілерін дәл іріктеп алу; 2) термин жасау кезінде пайдаланылатын орын компоненттері мен элементтерін дұрыс саралау; 3) термин жасау барысында осы аталған бөліктердің (элементтердің) органикалық бірлігі қамтамасыз етілуге тиіс» [4, 26 б.]. Ғалым Ш. Құрманбайұлы термин мағынасының дәлдігі туралы былай дейді: «Термин атаудың өзі белгілейтін ұғымның мазмұнын қамтып, ұғымның негізгі басты белгілерінің термин мағынасы арқылы берілуі. Терминологиядағы шарттылық тұрғысынан келгенде бұл талап та орындала бермеуі мүмкін. Біз термин мағынасының дәлдігі туралы сөз қозғағанда бұл талапты оның дефинициясының дәл берілуіне қатысты қойған дұрыс деп пайымдаймыз» [5, 10 б.].

Сонымен қатар, терминнің құрылымына, оның мағынасына, қолданылу ерекшеліктеріне байланысты да ерекше талаптар болуы қажет. Термин таңбалық бірлік ретінде тілдің үш түрлі аспектісінде (семантикалық, синтаксистік және прагматикалық) қарастырылады. Терминнің мазмұнына қатысты семантикалық қарама-қайшылықтың болмауы, бір мағыналық, толық мағыналық, синонимдердің болмауы сияқты талаптар қойылады:

- терминнің өзі белгілейтін ұғымға сәйкес болуы (терминнің терминологиялық мағынасы мен оның лексикалық мағынасының арасында қайшылық болмауы тиіс);
- бір терминология шеңберінде бір форма бір ғана мағынада қолданылуы тиіс;
- терминнің мағынасы ол белгілейтін ұғымнан тар болуы тиіс, яғни оның мәні шектеулі болуы керек;
- белгілі терминологиялық жүйенің шеңберінде терминнің синонимдері болмауы тиіс.

Терминнің құрылымына қойылатын талаптар:

- тіл нормаларына сәйкестік (кәсіби жаргондардың болмауы, екпін, жалғау және т.б. фонетикалық және грамматикалық нормалардан ауытқуларға жол бермеу);

- әдеби тілге тән емес тілдік формаларды ауыстыру немесе оларды тіл нормаларына бағындыру;
- қысқа да нұсқа болуы;
- терминнің деривациялық қасиеті;
- терминнің инварианттылығы (түрінің өзгермейтіндігі);
- терминнің уәжділігі (семантикалық құрылымы бойынша термин түсіндіретін ұғымды беру мүмкіндігі);
- терминнің жүйелігі (терминнің түрінде оның термин жүйесіндегі орнын және басқа ұғымдармен байланысын көрсету).

Терминдердің семантикалық құрылымы ғылыми-техникалық ұғымдар негізіндегі жалпыға белгілі ұғымдармен ұқсастықтар орнату арқылы туындауы мүмкін. Жиі қолданылатын ұқсастықтар, мысалы: сыртқы ұқсастықтар бойынша: *ұшақ қанаты, үстел аяғы, робот қолы, робот қолының басы* және т.б. Терминдердің мұндай белгілері ұғымның санадағы бейнесін жасауға мүмкіндік береді, олар өз кезегінде аталатын арнаулы ұғымдарды түсінуді, ұғынуды жеңілдетеді. Терминдердің сәйкес денотаттар туралы қандай да бір түсінік беруі бейнелі уәжділік деп аталады.

Терминнің категориялдылығы оның басқа терминдермен формалды байланысын айқындайды. Мысалы, - *әрлеу - түйістіру - реттеу (процестер); қатаңдық-қаттылық-серпімділік (қасиеттер); жылытушы-қоректендірілуші-жарықтандырылушы (жабдықтар) және т.б.*

Терминдердің құрылымында көрсетілген белгілер олардың жіктемелердегі орнын анықтап, құрылымда ұғымды беретін белгілердің болуы терминдердің жүйелігі болып табылады.

Терминнің семантикасы көп жағдайда оның білім саласындағы ұғымдар жүйесіндегі орнына байланысты, сондықтан әрбір терминнің мағынасы осы жүйедегі басқа терминдердің мағынасымен үйлестіріледі. Мұнда термин табиғатының екі жақты қасиеті айқын көрінеді, яғни термин ғылымның логикалық жүйесіндегі ғылыми ұғымның логикалық анықтамасында орын алатын таңба ретінде және термин тілдік бірлік ретінде қаралады. *Бірінші* жағдайда, термин өзінің мағынасымен нақты ұғымдар жүйесінде нысанды дәл белгілеуі тиіс, *екінші* жағдайда ол бірқатар лексикалық белгілер және қасиеттермен қатар сипатталуы тиіс. Терминнің семантикасына оның белгілі бір категорияға жататыны әсер етеді (заттар, процестер, құбылыстар, қасиеттер және т.б.), бұл терминнің топтастырылу жүйелігімен анықталады.

Қарастырылып отырған ғылым саласының ерекшеліктеріне, зерттеу әдістеріне байланысты дефиницияға әртүрлі талаптар қойылады. Формуламен берілетін нақты ғылымдарда дефиниция нысандарды теңестіру және бірегейлендіру қызметін атқарады. Нақты ғылымдар үшін біркелкі жасалған дефиницияның маңызы зор, себебі дефиниция негізінде әртүрлі заңдар, формулалар, жаратылыстану теориясының негізгі заңдылықтары жасалады.

Жалпы гуманитарлық білім беру саласында және бірқатар жаратылыстану ғылымы салаларында (теориялық физика, биология) бір нысанға берілген дефиниция төңірегінде жиі келіспеушіліктер болады, себебі

дефиницияға әртүрлі талаптар қойылады. Бір ғылым саласындағы әртүрлі дефиницияның берілуі белгілі бір нысан туралы мәліметтің аздығына, оны әр қырынан зерттелуіне, сондай-ақ әртүрлі ғылыми зерттеу мектептерінің өз көзқарастары мен пікірлерінің болуына байланысты. Мысалы, «Өнімділік» терминіне бір ғылым саласының өз ішіндегі салаларға байланысты екі түрлі анықтама беріледі. Макроэкономика микроэкономикаға қарағанда анықтама кеңірек берілген: 1) *«Өнімділік - өндіріс тиімділігінің көрсеткіші, белгілі бір уақыт өлшемі ішінде тиісті мөлшерде өнімді өндіру қабілеті; Өнімділік – мақсатқа сәйкестік, жемістілік, өнімділік».* 2) *«Өнімділік – түсімді мол берушілік, нәтижелілік»*

А.В. Суперанская және бірқатар ғалымдардың айтуы бойынша: «дефинициялар қаралып отырған пәнге байланысты (нақты және қоғамдық ғылымдар үшін), материалды меңгеру деңгейіне қатысты (бұл алғашқы дефиниция болуы мүмкін, белгілі бір зерттеуді қорытындылайтын немесе көпжылдық ізденісті қорытындылайтын да болуы мүмкін) әртүрлі болып келеді. Зерттеудің бастапқы кезеңінде заттың дефинициясы жасалады. Олар техникалық ғылымдарда ұғым мәнін терең қарауды талап етпейді. Философия, математика логикасында дефинициялар тілдік бірліктерден жасалып, дефиницияланған сөздер арқылы ұғымның мән-мағынасы ашылады» [6, 165 б.].

Техникалық не гуманитарлық ғылым салалары болсын, кез келген ғылымда дефиницияны ендіру үшін негіз, заңдылық болу қажет. Себебі кейбір күнделікті қолданылатын сөздердің де дефинициясы болады, бірақ олар дәлелдеуді керек етпейді.

Дефиниция, ұғым және термин арасында семиотикалық байланыс орнатылады, термин→белгі→белгілеуші; ұғым → белгіленуші; дефиниция ұғымның сөйлеммен берілуі. Осыдан дефиницияның ерекше қасиеті шығады: логика-ұғымдық қатынаста ол аяқталған пікірді көрсетеді; тілдік құрылымда – ерекше коммуникативтік бірлікті, коммуникативті қызметті атқарады, сондай-ақ белгіленуші (ұғым) және белгілеуші (термин) арасындағы байланысты орнатады.

Осылайша, дефиниция көбінесе ұғымға емес, белгілі бір терминге беріледі, сондықтан ол ұғым интенционалын емес, терминологиялық мағынаның сигнификаттық компонентін ашып көрсетеді, сонымен қатар сөздің ішкі жүйедегі қатынасын басқа біртекті лексикалық бірліктермен қарастырады.

Кез келген ғылыми дефиницияның тілдік негізін зерттеуде алғашқы ұғым маңызды болып табылады. Жалпы ғылыми зерттеулер мен әдебиеттерде мазмұн мен түр өзара келісілген деген көзқарас қалыптасып, терминнің жалпықолданыстық лексикадан ерекшелігі ұғымға байланысты болады. Ғылыми білімнің ұғымдар жүйесін сипаттау екі кезеңнен тұрады: бірінші кезеңде ұғым жүйесі айқындалса, екіншісінде терминдер жүйесі жасалады.

Термин және дефиниция бірдей дәрежедегі ұғымды білдіреді. *Біріншіден*, дефиниция антикалық дәуірден бастап-ақ логикалық мәселенің

шеңберінде қарастырылып келеді, ал ұғым мазмұны логикалық операция ретінде зерттелген. Ойлау туралы ғылыми теория қалыптасқалы бері анықтама барлық логиктердің басты назарында болды. Жаңа заман логиктері логикалық және лингвистикалық анықтамалардың тығыз байланыста екеніне көңіл аударады.

Екіншіден, дефиницияны зерттеуге арналған еңбектерде дефиниция лексикографиялық семантизацияланудың негізгі құралы ретінде қаралады. Сөздік дефинициясына қатысты зерттеулер лексикографиялық анықтама дегеніміз не, оны қалай құру керек, лексикографиялық дефиниция қандай болады, термин туралы мәлімет көзі ретінде сөздік дефиницияларын пайдалану мәселелері сияқты сұрақтармен байланысты. Ғалым Р. Сыздық былай дейді: «Терминдер негізінен атау сөздер болып келеді. Терминдердің атауыштық қасиеті (белгісі) үшін оның «дефинициялық» түсіндірмесі болу керек, яғни бір нәрсенің, не құбылыстың тек қана өзіне тән ұғымдық анықтамасы ол сөзді термин етіп танытады. Терминдерді керек ететін әр алуан ғылым салалары болғандықтан сөздің дефинициясы сол ғылымның танымы үшін ұсынылады» [7, 129 б.]. Бұл ретте терминге берілген дефиниция арқылы сол ғылым саласын тануға болатынына көз жеткіземіз. Ғалым Ш. Құрманбайұлы терминнің міндетті түрде дефинициясы болатыны туралы былай дейді: «Сөз арқылы ұғым туралы жалпы мағлұмат берілсе, терминнің дефинициясы арқылы сол ұғымды өзге ұғымдардан айыратын оның ең басты белгілері аталып көрсетіледі. Ғылым мен техниканың даму деңгейіне сәйкес терминнің дефинициясы да толығып, өзгеріске ұшырап отырады. Ғылым неғұрлым дамыған сайын сөз бен терминнің арасы алшақтай түседі. Бұл тәсілмен жасалған терминдер жалпы қолданыстағы сөзден өзі қатысты болатын терминнің өріс пен терминге тән дефинициясы арқылы ажыратылуға тиіс» [8, 55 б.]. Дефиниция ұғымға да, терминге де қатысты, сондықтан терминнің дефинициясы және ұғымы деп айтуға да болады. Термин дефиниция көмегімен ұғымды анықтайды, яғни термин сөздер терминологиялық сөздіктерде дефиниция арқылы беріледі. Арнайы ұғымның ара-жігі, терминнің мағынасы дефиниция арқылы анықталады.

Сөйтіп, дефиниция – ерекше логикалық тілдік құрылым, мұнда тіл мен ой бірге қызмет етеді, бірін-бірі толықтырады. Дефиниция ескі білімді жаңа біліммен байланыстырады, білімнің барлық саласында ғалымдардың сөйлесуіне көмектеседі, адамның танымдық әрекетінің пайдалы, сапалы болуына әсер етеді. Басқа тілдік құрылымдар тәрізді дефиницияның да белгілі құрылымы мен мазмұны болады.

Қорыта келгенде, жалпы терминтаным ілімінде термин дефинициясына да біршама талаптар қою дәстүрі қалыптасқан. Ғалымдардың еңбектерін саралай келіп, олардың негізгі мазмұнын былайша жинақтап көрсетуге болады:

- қатар бағыныңқы ұғымдардың анықтамасын беруде олардың түрлік белгісі ретінде дефиницияда екеуіне де ортақ бір белгіні көрсеткен жөн;

- біртекті ұғымдарға бірыңғай дефинициялар беру қажет. Яғни, дефинициялары біркелкі лексика мен синтаксистік құрылымдармен рәсімделуі тиіс;

- дефиниция түзу барысында ақиқат болмыстың бір нысаны бірнеше ғылым салаларында қарастырылып, түрлі ұғымдар жүйесіне қатысуының нәтижесінде түрлі дефинициялар талап ету ерекшелігі ескерілуі қажет;

- ғылымның дамуы ғылымның өзгеруіне де алып келетіні сөзсіз. Сол себепті дефиниция ғылым-білімнің қазіргі даму деңгейіне сәйкес жасалуға тиіс;

- дефиниция мазмұны түсінікті әрі нақты болуы үшін, сол дефинициялар жүйесінде анықталған, белгілі және бір мағынада қалыптасқан терминдерді қолдану қажет;

- дефиниция құрылымы қысқа, әрі логикалық тұрғыдан тек аяқталған сөйлемдерден құрылуы тиіс және артық ақпаратқа жол берілмеуі қажет;

- дефиницияда тавтологиялық элементтер болмағаны дұрыс.

Осы талаптар негізінде дефиниция мәтінде ғылымның белгілі бір саласында жинақталған терминдердің мағынасын ашады, яғни мәліметтерде жинақталған терминді белгілейді. Сондай-ақ, терминнің басты ерекшелігі ретінде жоғарыда аталған жүйелілік, бірмағыналылық, қысқалық, дәлдік сияқты т.б. принциптерге қоса терминнің дефинитивтілік принципінің маңыздылығына көз жекіземіз.

Мақалада терминге қойылатын негізгі талаптар қарастырыла келіп, терминнің дефинитивтілік принципінің ерекшелігі көрсетілді. Термин таным ілімінде термин дефинициясына қойылатын талаптардың негізгі мазмұны жинақталып берілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Канделаки Т.Л. Значение терминов и системы значений научно-технических терминологий // Проблемы языка науки и техники: Сб.ст. – М.: Наука, 1970. – С. 3-39.
2. Канделаки Т.Л. Семантика и мотивированность терминов. – М.: Наука, 1977. – 167 с.
3. Капанадзе Л.А. О понятиях «термин» и «терминология» // Развитие лексики современного русского языка: Сб.ст. – М.: Наука, 1965. – С. 26-29.
4. Құрманбайұлы Ш. Термин қор қалыптастыру көздері мен термин жасам тәсілдері (Барлық сала мамандарына арналған әдістемелік құрал). – Алматы: Сөздік-Словарь, 2005. – 240 б.
5. Айтбайұлы Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. Вопросы казахского языкознания. – Алматы: Арыс, 2007. – 624 б.
6. Суперанская А.В. и др. Общая терминология: Вопросы теории / Под ред. Т.Л. Канделаки. АН СССР, Ин-т языкознания. - М.: Наука, 1989. – С. 24-25.

7. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Астана: Елорда, 2001 – 230 б.
8. Құрманбайұлы Ш. Қазақ лексикасының терминдену үрдісі: Филол. ғыл. д-ры дис. – Алматы, 1998. – 250 б.